

5. Лозова Н. Є. Матеріали словника невідмінюваних іменників // Лексикографічний бюлетень: Зб. наук. праць. – 2006. – № 14. – С. 162–180.
6. Лозова Н. Є. Множинні іменники в сучасній українській мові (словник) // Лексикографічний бюлетень: Зб. наук. праць. – 2007. – № 15. – С. 127–134.
7. Лозова Н. Є. Складності у визначенні роду іменників (словник) // Лексикографічний бюлетень: Зб. наук. праць. – 2007. – № 15. – С. 134–144.
8. Словник труднощів української мови / за ред. С. Я. Єрмоленко – К.: Рад. школа, 1989.

ОСОБЛИВОСТІ ПАРАДИГМИ ЛЕКСИКО-СЕМАНТИЧНОЇ ПІДГРУПИ “ЖИТЛО ЛЮДИНИ”

© Світлана Лутава, 2010

Інститут української мови (Київ)

УДК 811.161.2.373

У статті проаналізовано лексико-семантичну структуру локусів на позначення житла людини в сучасній українській мові; на основі парадигматичних семантичних зв'язків з'ясовано специфіку її організації, диференціації на ядерну та периферійну частини, встановлено домінуючі семантичні ознаки.

Ключові слова: лексична семантика, локус, лексико-семантична група

In this article the lexico-semantic structure of locuses-nominations of the dwellings in the modern Ukrainian language is analysed; peculiarity of its organization is found out; its centre and distance phenomenon is distinguished; its principal semantics is determined.

Keywords: lexical semantics, locus, lexical semantic group

Простір є дуже важливим для життя кожної людини. Він оточує, вміщує, захищає її. Уявлення про нього упродовж існування та розвитку ввібрало всі можливі результати мисленнєвого та почуттєвого пізнання світу. Це уявлення дуже архаїчне. Так само давніми є спроби людини побудувати штучний індивідуальний

обмежений простір. Створивши приміщення, вона наділила цей об'єкт матеріальної дійсності особливим образним та сакральним змістом. Упродовж історії цивілізацій поширилися роль і розуміння цього штучного об'єкта в соціумі. Це відображено й у лексичній системі сучасної української мови. Так, вражає кількість локусів (назв місця, простору) та широка диференціація репрезентованого ними плану змісту.

Сучасна лінгвістика велику увагу приділяє дослідженню проблем лексичної семантики. У семасіології зберігає **актуальність** системне вивчення різних груп лексики. Таким чином, дослідження однієї із лексико-семантичних підгруп (далі – ЛСПГ) у межах лексико-семантичної групи (далі – ЛСГ) “Приміщення” сьогодні є важливим для системного вивчення лексики сучасної української мови.

У мовознавстві лексика на позначення приміщень була предметом дослідження в етнолінгвістиці (В. В. Жайворонок [4: 189–190, 616–617], А. К. Байбурін [1], М. І. Толстой [8: 269–282] та ін.) та у лексичній семантиці (О. О. Погрібна [7], Н. В. Піддубна [6]). Як складова частина інших лексико-семантичних парадигм вона представлена в працях Р. А. Карімової та Т. А. Кильдібекової [5], О. М. Євтушка [3], К. Д. Глуховцевої [2], Т. О. Ястремської [9] та ін. Внесок етнолінгвістів у вивчення специфіки локусів із семантикою приміщення полягає у проведенні паралелей між головними рисами об'єкта локалізації та міфологічними й есхатологічними уявленнями конкретного народу, обрядовою символікою та текстологією. Ця лексика має аксіологічну та сакральну маркованість [1: 17]. Відповідно до спостережень за специфікою обрядової лексики на позначення приміщення в етнолінгвістиці, в українців житло, будинок від початку осмислено і як об'єкт матеріальної дійсності, і семіотично – як статичний ідеальний внутрішній простір сім'ї. Решта реального світу – зовнішній простір [1: 1–15, 125–177].

Досліджували лексику на позначення приміщень і в лексичній семантиці. У діахронії в контексті побутової лексики російської народно-розмовної мови Р. А. Карімова та Т. А. Кильдібекова виділяють групу назв житлових будівель, їхніх частин та надвірних споруд [5: 70–72]. О. О. Погрібна здійснювала комплексний аналіз та лексикографічне моделювання лексичної та граматичної семантики

іменників на позначення назв знарядь праці та споруд за допомогою використання інформаційної теорії лексикографічних систем, теорії моделі даних, методів обчислювального експерименту, компонентного, текстологічного та контекстологічного аналізів [7]. Найхарактернішими функціями для назв споруд є: зберігання, виготовлення, утримування, захист, проживання (мешкання), відпочинок. Н. В. Піддубна вивчала номенклатуру назв релігійних споруд у діяхронії [6]. Лексику сільського будівництва в українських західнополіських говорах досліджував О. М. Євтушок [3]. Серед аналізованих у праці тематичних груп він виділяє також групи назв житлових і господарчих будівель та їхніх частин. На основі синхронічного та діяхронічного дослідження лексики на позначення народного побуту К. Д. Глуховцева у східнословобожанських говорах поряд із іншими виокремлює тематичні групи назв житлових приміщень та їх частин, назв господарчих приміщень [2]. У діалектології лексичну семантику місця як структурної частини іншої тематичної групи слів розглядала Т. О. Ястремська (пастуші нomen гуцульського говору: приміщення для пастухів, господарчі приміщення та їх частини) [9].

Варто зауважити, що досліджено лише окремі фрагменти ЛСГ "Приміщення". Лексику на позначення житла вивчали або на матеріалі російської мови, або на основі окремих діалектів української мови. У зв'язку з тим, що в україністиці немає комплексного дослідження назв приміщень у межах більших польових структур із лексичною просторовою семантикою, а також через те, що назви житла в сучасній українській літературній мові не були ще предметом розгляду, у цій статті проаналізуємо одні з найдавніших номінацій приміщень – назви житла, з'ясуємо структуру цієї парадигми та її зв'язок з іншими ЛСПГ у межах ЛСГ "Приміщення". Таким чином, **об'єктом** вивчення в цій статті є локуси на позначення приміщень, а **предметом** – лексико-семантична структура парадигми номінацій житла людини. **Мета** дослідження полягає у виявленні специфіки цієї ЛСПГ у межах ЛСГ "Приміщення". Системність вивчення лексико-семантичних явищ окремої ЛСПГ з урахуванням її місця та зв'язків у більшій лексико-семантичній парадигмі становить **новизну** нашого підходу. **Матеріалом** дослідження обрано тлумачні описи локусів на

позначення приміщень у Словнику української мови в 11-ти томах, оскільки сьогодні він є найавторитетнішою лексикографічною працею тлумачного типу.

ЛСГ “Приміщення” сформоване з дев’ятнадцяти ЛСПГ, диференційованих на основі виявлених семантичних парадигматичних зв’язків та лексики, об’єднаної семою ‘військове укріплення’. Загалом до цієї ЛСГ належать локуси, що позначають різні види закритих і відкритих приміщень. ЛСПГ “Житло людини” репрезентована значною кількістю лексичних одиниць – 253. Зокрема, до неї належать такі слова: *господа, дім, квартира, хата, оселя, замок, вілла, терем, родинне вогнище, халуна, землянка, келія, барак, притулок, дача* та ін. Наприклад: “Кругом садочки, біленькі **хати**, І соловейка в гаю чувати” [СУМ, XI: 29]; “Часто Юрій з Онисею або Лукою бували в **оселях** селян, де було завжди напівтемно і вогко, наче не люди тут жили, а худоба” [СУМ, V: 759].

Ця ЛСПГ має досить узагальнену семантику. Розгалуженість її структури та велика кількість конститuentів свідчать на користь архаїчності лексики зі значенням “приміщення для проживання”. У цій ЛСПГ більш поширені гіпонімічні та антонімічні парадигматичні зв’язки, і менше – синонімічні та метонімічні (семантичний парадигматичний зв’язок “частина – ціле”).

Для лексики, що входить до складу ЛСПГ “Житло людини”, характерні відношення синонімії: 1) **господа** (“1. Домашнє житло; домівка” [СУМ, II: 140]), **дім** (“1. Будівля, признач. для житла...” [СУМ, II: 306]), **житло** (“Приміщення, пристосоване, признач. для життя людей; дім, оселя” [СУМ, II: 533]), **помешкання** (“1. ... // Житлове приміщення; житло” [СУМ, VII: 118]) та ін. – інтегральна сема (далі – ІС) ‘житло’; 2) **палац** (“1. ... // Пишний будинок, призначений під житло для панів, князів, графів і інших багатих осіб” [СУМ, VI: 23]), **терем** (“1. У Київській Русі та феодальній Росії – високий боярський або князівський будинок у вигляді башти; житлове приміщення в такому будинку” [СУМ, X: 85]), **вілла** (“... будинок-особняк, звичайно із садом навколо” [СУМ, I: 673]), **особняк** (“Будинок багатого власника, в якому живе одна сім’я” [СУМ, V: 779]) та ін. – ІС ‘розкішне житло’; 3) **клітка** (“1. ... // Про маленьку, тісну... хату” [СУМ, IV: 185]), **барліг** (“2. перен., зневажл. Про неохайне, брудне житло” [СУМ, I: 107]),

стіло ("1. ... // перен., розм., рідко. Убоге житло людини" [СУМ, IX: 711]), **хижа** ("2. ... невелика убога хата; халупа" [СУМ, XI: 52]) та ін. – ІС 'житло, за яке соромно'; 4) **родинне вогнище** ("**Домашнє (родинне, сімейне) вогнище** – своя оселя, родина, сім'я" [СУМ, I: 715]), **гніздо** ("2. перен. Домашнє вогнище; оселя" [СУМ, II: 95]), **кубло** ("2. перен., розм. Людське житло; оселя, дім (у 2 знач.)" [СУМ, IV: 381–382]) та ін. – ІС 'рідне житло'.

Але найрозвиненішими є гіперонімічні семантичні зв'язки. Лексика, що об'єднана ІС 'житло', є гіперонімічною відносно таких рядів гіпонімів: 1) **глинянка** ("Хата..." [СУМ, II: 85]), **мазанка** ("Хата, зроблена з глини, сирцевої цегли або хмизу, обмазаного глиною" [СУМ, IV: 594]) – ІС 'убоге житло з певного матеріалу'; 2) **скит** ("1. У православних монастирях – невелике житло ченців-самітників, розташоване віддалік від основних монастирських будівель" [СУМ, IX: 267]), **келія** ("Житло ченця або черниці (окрема кімната в монастирі або будиночок)" [СУМ, IV: 139]), **лісничівка** ("Оселя лісничого" [СУМ, IV: 524]) та ін. – ІС 'службове житло'; 3) **вігвам** ("Банеподібна хата з гілок, кори або шкір в індіанців Північної Америки" [СУМ, I: 551]), **сакля** ("Житло горців Кавказу" [СУМ, IX: 17]), **фанза** ("Китайське або корейське глинобитне чи вальковане житло сільського типу" [СУМ, X: 559]) та ін. – ІС 'особливе національне житло'; 4) **готель** ("Будинок з мебльованими кімнатами для короточасного проживання приїжджих" [СУМ, II: 147]), **пансіон** ("2. У дореволюційній Росії і в буржуазних країнах – невеликий готель, будинок, де здаються кімнати з повним утриманням" [СУМ, VI: 49]), **трактир** ("1. У дореволюційній Росії – будинок для зупинки та ночівлі проїжджих із шинком, де можна поїсти, випити" [СУМ, X: 226]) та ін. – ІС 'тимчасове житло готельного типу'; 6) **бурса** ("2. Гуртожиток при такій школі" [СУМ, I: 260]), **гуртожиток** ("Приміщення для спільного проживання осіб, перев. тих, що працюють на одному підприємстві або вчаться в одному навчальному закладі" [СУМ, II: 197]), **інтернат** ("1. Гуртожиток для учнів і студентів навчального закладу" [СУМ, IV: 38]) та ін. – ІС 'тимчасове житло гуртожитського типу'; 7) **шпиталь** ("2. ... // Богадільня" [СУМ, XI: 523]), **богадільня** ("У дореволюційний час – благодійна установа, притулок для інвалідів,

убогих, непрацевдатних, старих людей” [СУМ, I: 208]), **сиротинець** (“Будинок для дітей-сиріт” [НСЗС: 230]) та ін. – ІС ’благодійне тимчасове житло’; 8) **двірська** (“Приміщення для челяді” [СУМ, II: 219]), **казарма** (“Спеціальна будівля для розміщення військової частини ... // заст. Житлове приміщення для робітників при заводах, фабриках і т. ін.” [СУМ, IV: 70]), **кошара** (“2. ... // Житловий будинок для робітників біля фабрики, на промислі тощо” [СУМ, IV: 315]) та ін. – ІС ’тимчасове службове житло’; 9) **дача** (“// Зручна для відпочинку садиба за містом, на околиці міста” [СУМ, II: 214]), **зимівник** (“2. іст. Зимове житло запорожця за межами Січі” [СУМ, III: 566–567]), **барак** (“Житлове приміщення, призначене для тимчасового користування” [СУМ, I: 103]) та ін. – ІС ’сезонне житло’ (останні п’ять гіпонімічних рядів можемо об’єднати за ІС ’притулок’).

Антонімія в структурі підгрупи представлена семантичними опозиціями, які виникають між лексикою з ІС ’рідне житло’ – ’притулок’; розкішне житло’ / ’убоге житло з певного матеріалу’; ’розкішне житло’ – ’житло, за яке соромно’; розкішне житло’ – ’підземне житло’.

Слова, об’єднані ІС ’житло’ та ’розкішне житло’, меронімічні щодо локусів, які позначають частину житла, що комусь належить.

Найбільша образність притаманна лексиці, яка об’єднана ІС ’рідне житло’ та ’житло, за яке соромно’, що пояснюється аксіологічними та естетичними конотаціями мовців: гніздо, кубельце, барліг, нірка (мотиваційна ознака ’зовнішня подібність’) та ін.

ЛСПГ “Житло людини” має спільну зону накладання із ЛСПГ “Будівля” (дім, зруб та ін.). Це стало можливим внаслідок переосмислення загальнішої семантики локусів, що належать до ЛСПГ “Будівля”, у бік конкретизації.

Проаналізувавши досліджені факти лексико-семантичної структури ЛСПГ “Житло людини”, робимо висновок, що її специфіка реалізована через домінуючі семантичні ознаки: ’житло’, ’рідне житло’, ’частина житла, що комусь належить’, ’розкішне житло’, ’убоге житло з певного матеріалу’, ’житло, за яке соромно’, ’притулок’, ’службове житло’, ’підземне житло’, ’особливе національне житло’. Ці об’єднуючі семи є вузловими пунктами

лексико-семантичної структури вивченої ЛСПГ, у якій виділяємо *ядро* та *периферію*.

Оскільки *лексика* з ІС 'житло', 'рідне житло' має найзагальнішу семантику та найбільше пов'язана з іншими групами слів, відносно її до *ядра* ЛСПГ "Житло людини". Слова, у яких ці характеристики менш виражені ('розкішне житло', 'службове житло', 'підземне житло', 'убоге житло з певного матеріалу', 'притулок'), належать до її *периферії*. *Периферію* також репрезентують *локуси* з семами 'житло, за яке соромно', 'особливе національне житло', 'частина житла, що комусь належить'. На основі досліджених матеріалів можемо також простежити, що в сучасній українській мові житло, будівлі почали дедалі більше пов'язувати з виробничою діяльністю. Отже, приміщення, крім житлової та захисної функцій, отримали різноманітне додаткове призначення. Саме воно маркує семантику проаналізованої ЛСПГ. Оскільки номінації ЛСПГ "Житло людини" передають семантику, яка стала фундаментом для плану змісту *локусів* на позначення приміщення, а, також зважаючи на кількість конститuentів зазначеної ЛСПГ та розвиненість її лексико-семантичної структури, відносимо цю парадигму лексики до *ядра* ЛСГ "Приміщення".

У зв'язку з тим, що *лексика* на позначення житла історично давніша за номінації спеціалізованих приміщень, пов'язаних із професійною діяльністю, і, вочевидь, істотно вплинула на розвиток лексичного складу ЛСГ "Приміщення" в цілому, її дослідження в межах зазначеної ЛСГ сприятиме докладнішому розкриттю архітектоніки цієї ЛСГ та з'ясуванню причин семантичних зв'язків у ній.

Література

1. Байбурин А. К. Жилище в обрядах и представлениях восточных славян / А. К. Байбурин. – Л. : Изд-во "Наука", Ленинград. отделение, 1983. – 189 с.
2. Глуховцева Е. Д. Лексика народного быта украинских восточнославянских говоров : автореф. дис. на соискание уч. степени канд. филол. наук : 10.02.02 "Языки народов Российской Федерации" / Е. Д. Глуховцева. – Днепропетровск, 1992. – 19 с.

3. Евтушок А. М. Лексика сільського будівництва в українських західнополицьких говорах : автореф. дис. на соискание уч. степени канд. філол. наук : 10.02.02 “Язика народов Российской Федерации” / А. М. Евтушок. – К., 1989. – 19 с.
4. Жайворонок В. Знаки української етнокультури: словник-довідник / Віталій Жайворонок. – К. : Вид-во “Довіра”, 2006. – 703 с.
5. Каримова Р. А., Кильдибекова Т. А. Тематическая группа слов как объект исторической лексикологии (на материале бытовой лексики народно-разговорного языка XVII – начала XVIII вв.) / Р. А. Каримова, Т. А. Кильдибекова // Исследования по семантике: межвуз. сб. / [Ред. кол.: Л. М. Васильев (отв. ред.), Б. Н. Головин, Н. С. Дмитриева и др. – Уфа : Башкирский госуниверситет, 1976.]. – С. 65–77.
6. Піддубна Н. В. Формування номенклатури назв релігійних споруд в українській мові: дис. ... канд. філол. наук : 10.02.01 / Піддубна Наталія Віталіївна. – Харків, 2000. – 196, [6] с.
7. Погрібна О. О. Лексична та граматична семантика іменників у “Словнику української мови” (назви знарядь праці та споруд): дис. ... канд. філол. наук : 10.02.01 / Погрібна Оксана Олександрівна. – К., 2005. – 244 с.
8. Толстой Н. И. “Без четырех углов изба не строится” // Толстой Н. И. Очерки славянского язычества / Никита Ильич Толстой; [сост. и отв. ред. С. М. Толстая]. – [М. : Индрик, 2003.]. – (Традиционная духовная культура славян / Современные исследования.). – С. 269 – 282.
9. Ястремська Т. О. Структурно-семантична організація та географічна диференціація пастушої лексики гуцульського говору: дис. ... канд. філол. наук : 10.02.01 / Ястремська Тетяна Олександрівна. – Львів, 2002. – 202, [45] с.

Джерела

- НСЗС** Нові слова та значення: словник / [Інститут української мови НАН України; укл.: Л. В. Туровська, Л. М. Василькова]. – [К.: Довіра, 2009]. – 271 с.
- СУМ** Словник української мови : [в 11 т.] / [Ред. кол.: ак. І. К. Білодід (голова), к. філол. н. Л. С. Паламарчук (заст. голови), ак. М. Т. Рильський та ін.] – К.: Наук. думка, 1970. – Т. I–XI. – 1970–1980.